

Νίκος Δεμερτζής

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΤΑΣΗ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ για τον ορισμό μιας θεωρητικής έννοιας δεν αρκεί. Θα πρέπει να συνοδεύεται και από το μέτρο της ιστορικότητας έτσι ώστε ο εκάστοτε ορισμός να ολοκληρώνεται τόσο διανοητικά όσο και κοινωνικο-ιστορικά. Αυτό ισχύει για όλες τις μείζονες επίμαχες και πολυ-νοηματικές έννοιες (cluster concepts) της κοινωνικής θεωρίας, μεταξύ των οποίων και η «ιδεολογία». Η έννοια της ιδεολογίας, μια έννοια με σύνθετη ιστορία που ιχνηλατείται από τους θεωρητικούς της Γαλλικής Επανάστασης και το Διαφωτισμό, που περνά μέσ' από τον κλασικό μαρξισμό και καταλήγει στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική σκέψη, έχει μέχρι τώρα υποδηλώσει μια σειρά από συναρτώμενα όσο και άσχετα μεταξύ τους πράγματα και καταστάσεις. Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να δώσουμε έναν συγκεκριμένο ορισμό της έννοιας της ιδεολογίας οριοθετώντας την από την έννοια της «ψευδούς» συνείδησης όπως επίσης και από την έννοια της θεωρίας (εννοούμενη εδώ ως theory και όχι ως doctrine). Η ιδεολογία βέβαια μπορεί να ορισθεί κατά διαφορετικούς τρόπους. Κατά καιρούς έχει θεωρηθεί σαν το σύνολο των συλλογικών αναπαραστάσεων μιας ολόκληρης κοινωνίας, ή σαν μια γενική μορφή κοινωνικής συνείδησης. Ορισμένοι έχουν ισχυρισθεί ότι η ιδεολογία είναι μια οικουμενική ασυνείδητη δομή της σκέψης, ή απλώς «ψευδής» συνείδηση. Έχει επίσης ορισθεί ως κοσμο-αντίληψη αλλά και ως κάτι το εκ διαμέτρου αντίθετο της επιστημονικής γνώσης. Κατά καιρούς δε της αποδίδεται ένας τόσο ευρύς ορισμός ώστε τα όρια μεταξύ αυτής και της θρησκείας να συσκοτίζονται. Το πρόβλημα με τους πολλούς ορισμούς της ιδεολογίας έγκειται στην έλλειψη ιστορικής προοπτικής με αποτέλεσμα να πάσχουν από αβάσιμες επιστημολογικές και μεθοδολογικές προβολές. Από τον Μαρξ και τον Mannheim γνωρίζουμε ότι η ιδεολογία οριοθετείται τόσο κοινωνικά όσο και επιστημολογικά. Το ζήτημα όμως δεν είναι να υιοθετήσουμε μια όποια κοινωνιολογική και επιστημολογική οριοθέτηση. Συνίσταται μάλλον στην ακριβή τήρηση της θεωρητικής και ιστορικής ιδιαιτερότητας της έννοιας της ιδεολογίας χάριν βεβαίως της λειτουργικότητας της ανάλυσης.

2. Για την έννοια της ιδεολογίας

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΕΝΙΚΑ, ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΑΜΕ ΝΑ ΠΟΥΜΕ όΤΙ Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΣΥΝΔΕΕΤΑΙ 1) ΜΕ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ 2) ΜΕ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΧΕΦΗΣ. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΕΝΤΑΣΣΕΤΑΙ ΑΠΑΡΕΓΧΛΙΤΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΩΣ ΟΡΟΣ ΚΑΙ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟ ΣΥΜΠΑΝ ΛΟΓΟΥ (Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, 1987: 227-8). Ήταν σ' εκείνο το ιδιαίτερο πολιτισμικό πλαίσιο που η ιδεολογία εννοήθηκε ως ιδεολογία, ως κάτι δηλαδή το οριστικά εγχόσμιο, που θα μπορούσε σύμφωνα με τις δυνατότητες της εποχής να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Σε κάθε περίπτωση όμως η διάκριση ανάμεσα σε «αληθή» και «ψευδή» γνώση δεν συνιστά αυτομάτως και το όλο πρόβλημα της ιδεολογίας, και θα δούμε γιατί:

Η προ-νεωτεριική περίοδος διακατεχόταν από κοσμολογίες και θρησκευτικά συστήματα ερμηνείας του κόσμου που πολύ μικρά μόνο περιθώρια άφηναν για την αμφισβήτηση των αρχών της ανθρώπινης νόησης και της διερεύνησης του Είναι. Με τη γένεση της νεωτερικότητας όμως το πρόβλημα των πιθανών θεμελίων των έγκυρων και αληθών ισχυρισμών του ανθρώπου πρόβαλε αυτή τη φορά πολύ πιο έντονα. Η θρησκεία έπαψε να είναι το ένα, μοναδικό και απόλυτο πλέγμα στοχασμού πάνω στον κόσμο και την κοινωνία, ακριβώς διότι αυτό που η νεωτερικότητα αντιπροσωπεύει πάνω απ' όλα είναι η διαρραγή της παλιάς ομογενούς και ενιαίας κοσμοαντίληψης σε μια σειρά διακριτών τομέων της σχέψης και της ανθρώπινης δραστηριότητας: τη σφαίρα της οικονομίας, την οικογένεια, την πολιτική, την επιστήμη, τη σφαίρα της αισθητικής, της ηθικής, της θρησκευτικής πρακτικής και ούτω καθ' εξής. Η διαδικασία αυτή που διαφορισμού επιμέρους σφαιρών της ανθρώπινης δραστηριότητας υπέσκαψε τον παραδοσιακό τρόπο κατανόησης του Όντος και τα θέσφατα της θεοκρατικής γνώσης. Τα ύστατα θεμέλια της γνώσης αυτής τέθηκαν υπό αμφισβήτηση άπαξ δια παντός. Η διάκριση ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και της πολιτικής εξουσίας δεν αποτέλεσε μόνο τη σημαντικότερη ρήξη με την κοινωνική οργάνωση των προηγούμενων μορφών συλλογικής ζωής, αλλά και το σπουδαιότερο εφαλτήριο ανάδυσης διαφορετικών ερμηνειών της πραγματικότητας, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές τοποθετήσεις και σκοποθετήσεις, που τα άτομα πλέον σαρκώνουν και επιλέγουν, όντας διάσπαρτα στους επιμέρους τομείς του βίου.

Ήταν λοιπόν τότε και σ' εκείνο το πολιτισμικό/ιστορικό πλαίσιο που η «ιδεολογία» — είτε ως επιστήμη των ιδεών αλλ' είτε και ως έννοια που αναφέρεται στην παραπλανημένη γνώση — αναδύθηκε ως κάτι το ιδιαίτερο από τις άλλες σφαίρες της κουλτούρας και της κοινωνικής δράσης.

Η εκτεταμένη ποικιλία ορισμών και απόψεων που έχει μέχρι τώρα διαμορφωθεί όσον αφορά το περιεχόμενο της έννοιας της ιδεολογίας άλλοτε τονίζουν την επιστημολογική κι άλλοτε την κοινωνιολογική της πλευρά, προσομοιάζοντάς την έτσι με άλλες συγγενείς έννοιες, όπως εκείνη της θρησκείας, της κοσμοαντίληψης (Weltanschauung) της κοινωνικής συνείδησης, της φιλοσοφίας κοκ. Οι μονομέρειες αυτές ωστόσο δεν επαρ-

κούν καθόσον ο οποιοσδήποτε ενδιαφέρεται να την αναλύσει θεωρητικά θα πρέπει να έχει ως γνώμονα των αναζητήσεών του την ιδιαιτερότητα της έννοιας, μια ιδιαιτερότητα που έχει να κάνει τόσο με την επιστημολογική της όσο και με την κοινωνιολογική της πλευρά. Έχει καθήκον δηλαδή να προσδιορίσει με ακρίβεια το βάθος και το βαθμό του επιστημολογικού της καθορισμού, καθώς επίσης και την ποιότητα της κοινωνιολογικής της ρίζας. Κινούμενοι προς αυτή την κατεύθυνση οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι, μετά από την από μέρους των Μαρξ και Ένγκελς διατύπωση και θεώρηση του προβλήματος, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ειδών θεωρίες: τις μαρξιστικές και τις μη μαρξιστικές. Οι Φρόυντ, Παρέτο, Σορέλ, Durkheim, Mannheim και άλλοι, επεξεργάστηκαν θεωρίες της ιδεολογίας άλλοτε ως αντιπροτάσεις κι άλλοτε ως εναλλακτικές τοποθετήσεις στη μαρξιστική προβληματική. Δική μας πρόθεση εδώ είναι να μετριάσουμε την κάθετη διάκριση ανάμεσα σε μαρξιστικές και μη μαρξιστικές θεωρίες της ιδεολογίας με το να προτείνουμε μια θέση, η οποία ναι μεν διάκειται φιλικώς προς τη μαρξική άποψη πλην όμως εντάσσεται στην προοπτική της θεωρητικής σύγκλισης που σημειώθηκε στο χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών κατά τα 10 τελευταία τουλάχιστον χρόνια. Προσοχή όμως: η ακρίβεια και η ιστορική ιδιαιτερότητα της έννοιας σε καμμία περίπτωση δεν πρέπει να υπαναχωρήσει στο όνομα της σύγκλισης αυτής. Αντίθετα μάλιστα, είναι η προοπτική της εν λόγω σύγκλισης που μας επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό να διατηρήσουμε την ιστορικότητα της έννοιας και την αναλυτική της ιδιαιτερότητα. Δηλώνουμε λοιπόν απερίφραστα ότι υποστηρίζουμε μια «περιοριστική θεώρηση» της ιδεολογίας. Προϊόν της νεωτερικής παράδοσης, ιστορικά η ιδεολογία είναι μια συγκεκριμένη έννοια. Από την άποψη αυτή θεωρούμε ότι η ιδεολογία περιορίζεται απ' το ίδιο της το παρελθόν, αναφέρεται στη νεώτερη εποχή. Όσον αφορά, τώρα, το περιεχόμενο της έννοιας, η ιδεολογία έχει περιοριστικό χαρακτήρα στο βαθμό που τη θεωρούμε ως κάτι το ξεχωριστό από τη θρησκεία, την κοσμοαντίληψη ή την «ολική ιδεολογία» του Mannheim. Σκόπιμα, λοιπόν, της προσδίδουμε περιορισμένη εκτατικότητα καθόσον νομίζουμε ότι έτσι αποδίδεται το σωστό της νόημα και κρατώνται οι αποστάσεις από άλλες συγγενείς έννοιες. Ορίζουμε λοιπόν την ιδεολογία ως προκατεργασμένο, προσφερόμενο σχήμα εξήγησης, ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order) και του τρόπου που το άτομο αρθρώνεται σ' αυτή (Evertman 1981:13,22-5, 294-312). Ο ορισμός αυτός παραπέμπει στο επιστημολογικό αλλά και στο κοινωνιολογικό επίπεδο. Η ιδεολογία είναι ένα στοιχείο της κοινωνικής συμβίωσης δίχως όμως να ταυτίζεται με τη «συλλογική αναπαράσταση» του Durkheim. Επειδή η θεώρηση αυτή της ιδεολογίας είναι περιοριστική και συνδέεται με την κοινωνική πραγματικότητα, λειτουργεί πάντοτε στον πληθυντικό. Είναι φρονιμότερο δηλαδή να μιλάμε για «ιδεολογίες» μάλλον, παρά για μία και μοναδική εναγκαλίζουσα τα πάντα «Ιδεολογία» μανχαϊστικής ή αλθουσεριανής έμπνευσης. Ως προκατεργασμένο προσφερόμενο σχήμα εξήγησης και δικαιολόγησης έμπνευσης. Ως προκατεργασμένο προσφερόμενο σχήμα εξήγησης και δικαιολόγησης της κοινωνικής τάξης, η ιδεολογία πρέπει να κριθεί από το κατά πόσο αναφέρεται σε αντιφατικές κοινωνικές διαδικασίες. Οι ιδεολογίες ανταγωνίζονται η μία την άλλη για τη διατήρηση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και πολιτικής δύναμης με το να διαστρέφουν πιθανές συνθήκες απρόσκοπτης και ελεύθερης επικοινωνίας.

νωνίας και δράσης.

Η ιδεολογία αναφέρεται ταυτόχρονα στο άτομο και στην κοινωνία με τέτοιο τρόπο ώστε, σύμφωνα με τον Lagrain (1979:46), να αποτελεί «διανοητική λύση των αντιφάσεων που δεν μπορούν να λυθούν με πρακτικά μέσα· είναι η αναγκαία ενδοσυνειδησιακή προβολή των πρακτικών αδυναμιών του ανθρώπου». Ως προς τη λειτουργία της η ιδεολογία δικαιολογεί και αποκρύπτει κοινωνικές αντιφάσεις με το να τις ανασυγκροτεί στο φαντασιακό επίπεδο δια μέσου ενός σχετικά συμπαγούς Λόγου, ο οποίος προσφέρεται κάθε φορά σαν πολιτικός και ηθικός ορίζοντας του ατόμου. Η ιδεολογία εγκαλεί το υποκείμενο ως άτομο, αξιώνει την συμπερίληψή του όπως και την επιλογή ορισμένων μόνο εναλλακτικών στρατηγικών στη σφαίρα της πολιτικής δράσης. Εγκαλεί τη δράση του ατόμου, εσωτερικοποιούμενη απ' αυτό ως ο μόνος και αποκλειστικός τρόπος ύπαρξης του Λόγου, της αντίληψης και της γνώσης. Κατ' αυτό τον τρόπο η ιδεολογία (-ες) υποστηρίζει την ταξική κυριαρχία και λειτουργεί ως καίριο νομιμοποιητικό πρότυπο της κοινωνικοπολιτικής τάξης (Thompson, 1988: 370-3). Είναι φανερό, ότι η χρήση όρων όπως «έγκλιση», «υποκείμενο», «φαντασιακό» κ.λπ., όσον αφορά τη λειτουργία της ιδεολογίας, προέρχονται απ' την αλθουσεριανή παράδοση και τις αναλύσεις του Πουλαντζά για τις σχέσεις ανάμεσα στην ιδεολογία και τις δομές πολιτικής εξουσίας. (Althusser, 1978, Πουλαντζάς, 1975: 38 επομ., Therborn, 1980α, 1980). Παρ' όλα αυτά εμείς αρνούμαστε να υιοθετήσουμε την από μέρους του Althusser θεώρηση της ιδεολογίας σαν κάτι ανάλογο μ' ένα εξω-ιστορικό ασυνείδητο, όχι μόνο γιατί τόσο αυτός όσο και ο Πουλαντζάς έχουν εν τω μεταξύ μετριάσει την αυστηρότητα των θέσεών τους, αλλά γιατί απέφυγαν συστηματικά να διακρίνουν τον ορισμό απ' τις λειτουργίες της ιδεολογίας.

Η δυσκολία της συγκεκριμενοποίησης της έννοιας της ιδεολογίας αναφορικά με άλλες συγγενείς έννοιες έγκειται βασικά στα εξής δύο κρίσιμα ερωτήματα: Εάν η ιδεολογία παραμορφώνει την «αληθινή» κατανόηση της πραγματικότητας τότε πώς αυτή διακρίνεται από την έννοια της «ψευδούς συνείδησης»; Και, εάν η ιδεολογία είναι ένα προσφερόμενο εξηγητικό σύστημα τότε σε τι διαφέρει από τη «θεωρία» ή την «επιστήμη»;

Η διευθέτηση των καίριων αυτών προβλημάτων περνά μέσα από μια κριτική των αντιλήψεων του Μαρξ και του Έγκελς για την ιδεολογία: Στη *Γερμανική Ιδεολογία* μπορεί κανείς να εντοπίσει τρεις διαφορετικές όψεις μιας θεωρίας για την ιδεολογία, μιας θεωρίας η οποία βέβαια ποτέ δεν ολοκληρώθηκε ικανοποιητικά από τους ιδρυτές του Μαρξισμού. Υπάρχει κατ' αρχή μια αντιδιαστολή ανάμεσα στην ιδεολογία και την επιστήμη: η ιδεολογία ταυτίζεται με την ψευδή συνείδηση και θεωρείται αντίστροφη όσο και ξένη στην αντικειμενική γνώση. Διατυπώνεται κατά δεύτερο λόγο η θέση ότι «το κοινωνικό είναι προσδιορίζει τη συνείδηση», η άποψη δηλαδή ότι κάθε κοινωνική τάξη διαμορφώνει τη δική της ιδεολογία αντιπαραθέτοντάς την στις άλλες ταξικές ιδεολογίες. Και υπάρχει, τέλος, η περί κυρίαρχης ιδεολογίας άποψη, που υποστηρίζει ότι η κυρίαρχη κάθε φορά τάξη επιβάλλει στην κοινωνία τη δική της ιδεολογία.

Από τις τρεις αυτές όψεις της θεωρίας τους, ο Μαρξ και Έγκελς τόνισαν πολύ περισσότερο (έτσι τουλάχιστον διαφαίνεται από το συγκεκριμένο κείμενο) το στοιχείο της «ψευδούς» συνείδησης. Η ιδεολογία παραμορφώνει την επαναστατική συνείδηση

του προλεταριάτου, είναι ένα φάσμα ψευδαίσθησης που εμποδίζει την εργατική τάξη να αναγνωρίσει τα αληθινά της συμφέροντα. Τότε βέβαια ήταν η εποχή της πίστης στη θετική επιστήμη και την αντικειμενική γνώση και φυσικά ο Μαρξ και ο Έγκελς ήταν εντονότατα επηρεασμένοι αν όχι εμποτισμένοι απ' αυτήν. Παρ' όλο που κατά τα λεγόμενά του ο Μαρξ ποτέ δεν είδε τη θεωρία του σαν μαρξ-ισμό, της απέδιδε πάντως επιστημονικό χαρακτήρα με τους όρους που η «επιστήμη» και το «επιστημονικό» γίνονταν κατανοητά στην εποχή του, με τους όρους δηλαδή του θετικισμού.

Από ανασυγχροτητική σκοπιά λοιπόν, το πραγματικό πρόβλημα της κλασσικής μαρξικής και ενγκελσιανής άποψης για την ιδεολογία δεν έγκειται στο ότι επεχείρησαν να συνδέσουν την επιστημολογία με την κοινωνική θεωρία καθαυτές, αλλά στον τρόπο με τον οποίο προέβησαν στην εν λόγω διασύνδεση. Κι αυτό γιατί υπάρχει μια διπλή, ενδογενής ασυνέπεια στη θεωρία τους. Υπέθεσαν ότι η ιδεολογία είναι: ψευδής συνείδηση, με την έννοια ότι στις ταξικές κοινωνίες οι σχέσεις παραγωγής δεν αντιστοιχούν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έτσι ώστε να παρουσιάζεται μια αναντιστοιχία ανάμεσα στη συνείδηση και την κοινωνική πραγματικότητα. Με αυτή την προβληματική, ιδεολογία είναι η ανολοκλήρωτη εκείνη μορφή συνείδησης, που δεν συλλαμβάνει την αντίφαση παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων στην ολότητά της, αλλά μάλλον παρακολουθεί την αναντιστοιχία τους με μια ψευδαίσθηση αλήθειας. Αυτό μάλιστα δικαιολογείται από τη γνωστή θέση αναφορικά με τον προσδιορισμό του λεγόμενου εποικοδομήματος από τη λεγόμενη οικονομική βάση. Εφόσον στις ταξικές κοινωνίες η βάση είναι αντιφατική η κοινωνική συνείδηση δεν μπορεί παρά να είναι αντιφατική, να αντανακλά τον αντιφατικό χαρακτήρα της βάσης, να της διαφεύγει η ολότητα, και συνεπώς η αλήθεια. Οι λύσεις που προέβαλαν ο Μαρξ και ο Έγκελς ήταν 1) αφενός μεν μια θετικιστική επιστήμη των κοινωνικών αντιφάσεων η οποία θα πρόσφερε στην εργατική τάξη την αληθινή γνώση της πραγματικότητας, 2) αφετέρου δε την υπόθεση, ότι στην επερχόμενη αταξική κοινωνία θα εξαφανιζόταν η αναντιστοιχία ανάμεσα στη συνείδηση και την πραγματικότητα δεδομένου ότι τη φορά αυτή «η βάση» δεν θα είναι αντιφατική.

Με τα δεδομένα αυτά υπόψη, η πρώτη αντινομία της μαρξικής θεωρίας για την ιδεολογία έγκειται σ' εκείνο που ο Seliger αποκάλεσε (1977:21-22) «παράδοξο του Mannheim» (Mannheim's paradox): εάν όλη η γνώση είναι κοινωνικά εξαρτημένη, το γιατί και κάτω από ποιες συνθήκες είμαστε σε θέση να καταλήξουμε με έγκυρο και αντικειμενικό τρόπο σε «αληθινή» γνώση τίθεται υπό σοβαρή αμφισβήτηση. Τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς πίστευαν ότι η συνείδηση παραμορφώνεται: εξαιτίας της ταξικής διαίρεσης της κοινωνίας και ότι η ταξικά εξαρτημένη γνώση δεν είναι τίποτα παραπάνω από ψευδής συνείδηση καθόσον η οικονομική βάση δημιουργεί μια συγκεκριμένη, όσο και εξαρτημένη μορφή ιδεολογικού εποικοδομήματος. Με την εμφάνιση όμως της αταξικής κοινωνίας η παραμορφωμένη γνώση που σχηματίζεται στη βάση των ταξικών συμφερόντων δεν μπορεί παρά να εξαλειφθεί. Αυτό πίστευαν οι θεμελιωτές του μαρξισμού. Εμείς παρ' όλα αυτά θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι εξάλειψη της ταξικά εξαρτημένης γνώσης δεν οδηγεί αυτομάτως σε μορφές γνώσης ανεξάρτητες από οποιοδήποτε κοινωνικό προσδιορισμό. Σ' αυτό ακριβώς δε το σημείο συνίσταται η πρώτη

αντινομία: στο ότι δηλαδή ο Μαρξ και ο Έγκελς δεν φρόντισαν να διακρίνουν την ταξικά προσδιορισμένη από την εν γένει κοινωνικά προσδιορισμένη γνώση.

Η δεύτερη αντινομία απορρέει έμμεσα από την πρώτη και έγκειται στο ότι ενώ ο Μαρξ και ο Έγκελς πρότειναν μια κανονιστική/ηθική ιδέα, ένα ηθικοπολιτικό ιδεώδες — την αταξική κοινωνία — (ιδεώδες που έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι προέρχεται ευθέως από την κανονιστική άποψη του Χέγκελ για την αλήθεια) επεχείρησαν να την εδραιώσουν στην παραδοχή μιας κάποιας αληθινής αντικειμενικής και θετικής γνώσης. Το πολιτικό-ηθικό επιχείρημα υποτάχθηκε στη θετική επιστημολογική παραδοχή της εποχής τους. Διαφορετικής υφής όμως πρόταγμα είναι η αταξική κοινωνία και η απαλλαγμένη από τις κοινωνικές ανισότητες γνώση, από εκείνο της αντικειμενιστικής-θετικής επιστημονικής γνώσης. Το πρώτο είναι ηθικοπολιτικό, το δεύτερο γνωσεολογικό, και όταν μάλιστα ο θετικιστικός χαρακτήρας του τελευταίου προβάλλεται στην πραξεολογική φύση του πρώτου, τότε η αντινομία είναι αναπόφευκτη.

Όσον αφορά τώρα τις δύο αυτές αντινομίες που μόλις συζητήσαμε έχουμε να πούμε τα εξής: η μη-φανακισμένη γνώση δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ισοδύναμη με την «αληθινή» γνώση, ακριβώς διότι τυχόν εξάλειψη της επηρεασμένης από την ιδεολογία γνώσης, δεν προσφέρει αυτομάτως και τη λύση στο γενικό πρόβλημα των γνωσεολογικών ικανοτήτων του ανθρώπου. Η επιστημολογική διάσταση δηλαδή της ιδεολογίας δεν εξαντλεί ολόκληρο το φάσμα των ερωτημάτων που αναφέρονται στο είδος και την ποιότητα της ανθρώπινης γνώσης. Η ιδεολογία καταλαμβάνει ένα μόνο μέρος του όλου προβλήματος. Ειδικότερα, η ιδεολογία αφορά την επικάλυψη των κοινωνικών αντιφάσεων και τη συνακόλουθη νομιμοποίηση των πολιτικών σχέσεων εξουσίας. Μολονότι κοινωνικά εξαρτημένη όμως, η ανθρώπινη γνώση στην ολότητά της δεν είναι ιδεολογική για τον απλούστατο λόγο ότι δεν εκπορεύεται και δεν περιορίζεται πάντοτε σε κοινωνικά προβλήματα και αντιφάσεις τέτοιες που θα μπορούσαν σε κάθε περίπτωση να τη διαστρεβλώσουν και να την κατευθύνουν με ιδεολογικό τρόπο. Όστε, η κανονιστική θέση που ζητά την κατάργηση της ιδεολογίας και προσβλέπει στην ανεμπόδιστη επικοινωνία και γνώση των κοινωνικών αντιφάσεων δεν μπορεί λογικά να μεταστοιχειωθεί σε μια επιστημολογική μυθολογία μιας κάποιας αντικειμενικής/θετικιστικής επιστημονικής γνώσης.

3. Για την έννοια της ψευδούς συνείδησης

ΟΙ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΑΥΤΕΣ ΚΑΘΙΣΤΟΥΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ την κλασική μαρξική θεωρία της ιδεολογίας, κι αν μάλιστα θέλει κανείς να κρατήσει κάτι απ' την πρώτη της ζωντάνια και κριτική διάσταση δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει την ανάγκη της ανασυγκρότησής της.

Η ιδεολογία δεν μπορεί να ταυτίζεται πλέον με την ψευδή συνείδηση. Η παραδοσιακή μαρξιστική θέση κατήγαγε την ιδεολογία στο επίπεδο της ψευδαίσθησης, του απλού φαντάσματος του ανθρώπινου νου αντιδιαστέλλοντάς την με την αληθινή επιστημονική γνώση. Σε κάθε περίπτωση, η ιδεολογία είναι μη επιστημονική και μη αληθής γνώση.

Αλλά και αν προς στιγμή δεχθούμε το ψευδές της ιδεολογίας αυτό δεν είναι βέβαια απροϋπόθετο, απλή ψευδαίσθηση και παρανόηση. Είναι τόσο πραγματική όσο και η «αντικειμενική» επιστημονική σκέψη. Το ψευδές της ιδεολογίας δεν είναι ένα μη-είναι, συνιστά ενύπαρκτη πραγματικότητα. Κι αυτό το είχαν παρεμπιπτόντως αναγνωρίσει ο Μαρξ και ο Ένγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία* αναφέροντας (1973:τομ 1, 33,25) ότι στο βαθμό που η συνείδηση δεν μπορεί να είναι άλλο από ενσυνείδητη ύπαρξη είναι σε θέση, εξαιτίας του καταμερισμού της εργασίας, να περιαυτολογήσει καθ' υπερβολή και να φαντασθεί ότι είναι κάτι το διαφορετικό από τη συνείδηση της ενύπαρκτης πρακτικής, να προβληθεί ως πραγματική αναπαράσταση κάποιου χωρίς όντως να αναπαριστά κάτι το πραγματικό. Απ' το σημείο αυτό η συνείδηση μετατρέπεται σε ψευδή συνείδηση, γίνεται ιδεολογία. Ακόμα κι αν δεχθεί κανείς την παραδεδομένη από το μαρξισμό θέση ότι η ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση αντιστρεπτικού χαρακτήρα, το «ψευδές» που εμπεριέχει δεν θα πρέπει να ιδωθεί ως απλοϊκή φαντασία, ως ανυπόστατη αυταπάτη, αλλ' ως μη ολοκληρωμένη γνώση. Ακόμα κι αυτό όμως, πέρα από το ότι δεν προσδίδει ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο στην έννοια της ιδεολογίας, δεν πληροί τις προϋποθέσεις μιας διαλεκτικής θεωρίας της γνώσης. Και δεν τις πληροί, διότι αν ψάξει κανείς πίσω από τη θέση αυτή θα ανακαλύψει και πάλι το ανακλαστικό και ντετερμινιστικό επιχείρημα «βάση-εποικοδόμημα» σύμφωνα με το οποίο υπάρχουν ορισμένα «αντικειμενικά» ταξικά συμφέροντα που αντιστοιχούν σε μια εξ ορισμού αληθή και αντικειμενική γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, σε αντιδιαστολή πάντοτε με ορισμένα άλλα συμφέροντα στα οποία αντιστοιχεί μια μορφή ψευδούς ιδεολογικής γνώσης. Πρωτ' από όλα δεν γίνεται σαφής ποιοτική διάκριση ανάμεσα στην ιδεολογία ως ταξικά εξαρτημένη γνώση από άλλες μορφές γνώσης. Κατά δεύτερο λόγο, ανάγοντας την ιδεολογία σε ψευδή συνείδηση δεν είναι σε θέση να διαστέλλει την ιδεολογία ως παραποιημένη συλλογική γνώση από την ατομική συνείδηση. Πιθανώς η ιδεολογία να περιγράφει λάθος την πραγματικότητα, όμως αυτό από μόνο του δεν μας λέει τίποτα για τον τρόπο που αυτή μεσολαβείται από το συγκεκριμένο κάθε φορά άτομο ως ηθική, ως μύθος, ως σύστημα αυτονόητων παραδοχών, κανονισμών κοκ.

Αν και με αρκετά διαφορετική μορφή από εκείνη του παραδοσιακού μαρξισμού λοιπόν, το πρόβλημα της «ψευδούς συνείδησης» παραμένει. Το ζήτημα είναι: πώς θα την ορίσουμε αλλά και πώς θα τη συνδέσουμε με την ιδεολογία. Ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι η κατ' αρχήν διάκριση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο έννοιες. Ένα δεύτερο, θα είναι η διασύνδεσή τους μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας με εύλογο και λειτουργικό τρόπο.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η ιδεολογία μπορεί καλύτερα να εννοηθεί ως προκατεργασμένο προσφερόμενο και με συλλογικό τρόπο αποσπασμένο πρότυπο επεξήγησης, δικαιολόγησης, νομιμοποίησης και ερμηνείας της κοινωνικής τάξης και του τρόπου που το άτομο αρθρώνεται σ' αυτή. Διατυπώνουμε τώρα την άποψη, ότι ψευδής συνείδηση είναι ο άμεσος και απροβλημάτιστος τρόπος που το άτομο εσωτερικεύει την καθημερινή του εμπειρία μέσα στην κοινωνία. (Eyerman 13,14,22,68-75,85-8). Ψευδής συνείδηση είναι η συνείδηση του «ψευδο-συγκεκριμένου», αδιαμεσολάβητα σχήματα γνώσης και διανοητικής ενέργειας στα οποία συγχέεται η αισθητηριακή βεβαιότητα (sense-

certainty) με την επεξεργασμένη γνώση (discursive knowledge). Ο άνθρωπος γνωρίζει την πραγματικότητα διότι αυτή αποτελεί προϊόν της διανοητικής και πρακτικής του δραστηριότητας. Ψευδής συνείδηση είναι η άγνοια της συνθήκης αυτής.

Η διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την ψευδή συνείδηση έγκειται στο ότι η πρώτη αποτελεί ένα προκατασκευασμένο προσφερόμενο σύστημα επεξήγησης και ερμηνείας των κοινωνικών αντιφάσεων ενώ η δεύτερη είναι ο τρόπος με τον οποίο η ιδεολογία εσωτερικεύεται στην άμεση δραστηριότητα της καθημερινής ζωής (Israel, 1971: 93-94). Η ιδεολογία προβάλλεται, προτείνεται και προσφέρεται από τους διανοούμενους ως ένα έτοιμο πρότυπο δικαίωσης της κοινωνικής πραγματικότητας ενώ η ψευδής συνείδηση είναι ο ιδιαίτερος τρόπος που τα επιμέρους άτομα ερμηνεύουν την πραγματικότητα αυτή επιδιδόμενα στις καθημερινές τους ασχολίες διαμέσου της ιδεολογίας ή των ιδεολογιών. Ψευδής συνείδηση είναι ο αδιαμεσολάβητος «κοινός νους» του ατόμου, η αυθόρμητη εξοικείωση με την αμεσότητα των εξωτερικών επιφανειών που στερείται στοχασμού, ενδοσκόπησης και αυτο-επίστασης, είναι πραγματοποιημένη συνείδηση. Η ιδεολογία, απ' την άλλη μεριά, παρέχει την «εκλογίκευση» και τη «ρητορική» μιας εκ των πραγμάτων εξω-κατευθυνόμενης δικαίωσης της συλλογικής ζωής. Η ιδεολογία είναι ο ορίζοντας της ψευδούς συνείδησης. Ιδεολογία και ψευδής συνείδηση, λοιπόν, δεν είναι έννοιες ταυτόσημες. Η ψευδής συνείδηση είναι ιδεολογική συνείδηση, αλλά αφ' εαυτής δεν είναι ιδεολογία, στο βαθμό που αποτελεί αυθόρμητη ατομική και αδιαμεσολάβητη γνώση. Επεξεργασμένη απ' τους διανοούμενους και προσφερόμενη απ' αυτούς και τους διάφορους κοινωνικούς θεσμούς, η ιδεολογία «εξουσιοδοτεί» και επικυρώνει την ψευδή συνείδηση. Κι αυτό βέβαια σημαίνει ότι ναι μεν οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται πλην όμως συνδέονται μεταξύ τους. Η ιδεολογία είναι η «επίσημη» δικαίωση και απόκρυψη των κοινωνικών αντιφάσεων, ενώ παράλληλα η ψευδής συνείδηση συνιστά την «πρώτη ύλη» διαμέσου της οποίας η ιδεολογία κυριαρχεί στην απροβλημάτιστη αδιαμεσολάβητη ατομική συνείδηση. Τόσο η μία όσο και η άλλη αποτελούν παραποιημένα και παραποιούντα είδη της ανθρώπινης γνώσης. Υπάρχει ένας πυρήνας ψεύδους και στις δύο έννοιες.

Η αποστασιοποίηση όμως ανάμεσα στις δύο έννοιες με βάση το κριτήριο της προκατεργασμένης προσφερόμενης δικαίωσης versus αυθόρμητης εσωτερίκευσης δεν νομίζουμε ότι αρκεί για να δοθεί μια πλήρης από άποψη νοήματος απάντηση στο όλο πρόβλημα. Για να έχει θεωρητικό νόημα η διάκρισή μας χρειάζεται οι έννοιες αυτές να έρθουν σε αρνητική αντιπαράθεση με άλλες. Αντιπαράθεση, η οποία και θα τους προσδώσει και την ολόπλευρη ιδιογένειά τους.

4. *Ιδεολογία κοινωνική θεωρία, ψευδής συνείδηση κοινωνική συνείδηση και μερικές οριοθετήσεις*

ΘΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΟΥΜΕ ΛΟΙΠΟΝ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ και την ψευδή συνείδηση δύο άλλες έννοιες: την κοινωνική θεωρία και την κοινωνική συνείδηση αντιστοίχως. Θα πρέπει

και πάλι να τονίσουμε ότι ακόμα κι αν υπάρχει κάποιος πυρήνας ψεύδους και παραμόρφωσης στις έννοιες της ιδεολογίας και της ψευδούς συνείδησης θα ήταν αδόκιμο να εκληφθεί ως απλή αυταπάτη, ανυπόστατη παρανόηση και εξανειμίσιμο αποκύημα φαντασίας. Ιδεολογία και ψευδής συνείδηση είναι αδήριτα στοιχεία του τρόπου ζωής μιας κοινωνίας, συστατικοί παράγοντες της κουλτούρας, κτήμα της κοινωνικής εμπειρίας. Και για να παραθέσουμε τον Χέγκελ, (1966:60, βλ. επίσης Turner, 1983:34) το ψευδές εμπεριέχεται ήδη στην αλήθεια, και αντιστρόφως.

Το διαφοροποιητικό κριτήριο ανάμεσα στην ιδεολογία και την κοινωνική θεωρία είναι η διαμεσολάβηση και η ανασυγκρότηση της πραγματικότητας τόσο σε πρακτικό όσο και θεωρητικό επίπεδο. Εδώ «διαμεσολάβηση» σημαίνει ότι η θεωρία δεν αποδέχεται και κατ' επέκταση δεν δικαιώνει απλώς την κοινωνική πραγματικότητα σαν τέτοια, αλλ' ότι τη θέτει ουσιαστικά υπό αμφισβήτηση με το να ενοχλεί στις βαθύτερες σχέσεις και εσωγενείς αντιφάσεις της. Διαμεσολάβηση σημαίνει ακόμη ότι η θεωρία θεματοποιεί με τη μεγαλύτερη δυνατή διαφάνεια τις ίδιες της τις προϋποθέσεις. Μεσολαβώντας και ανασυγκροτώντας γνωσεολογικά την κοινωνική πραγματικότητα, η θεωρία αποστασιοποιείται μόνον ως κριτική, ως κριτική άλλων θεωριών, φιλοσοφιών και ιδεολογιών, αλλά και ως κριτική του ίδιου του εαυτού της, ως αυτοκριτική (Horkheimer, 1987: 178, 181, 216-8, 224). Μάλιστα δε, μόνον ως κριτική των κοινωνικών αντιφάσεων μπορεί η κοινωνική θεωρία να διακριθεί σε τελευταία ανάλυση από την ιδεολογία. Εκεί που η ιδεολογία δικαιώνει και αποκρύπτει τις κοινωνικές αντιφάσεις, η θεωρία λειτουργεί ως διαρκής, εγγενής και εμφανής κριτική των αντιφάσεων αυτών. Η θεωρία θα πρέπει επίσης να αρθρωθεί κριτικά με την κοινωνική πρακτική, με την κοινωνική και πολιτική δράση, θα πρέπει να προβληθεί ως ένας, από τους αναμφισβήτητα πολλούς, κινητήριος μοχλός για την ανάδυση κριτικών αυτο-προσδιοριζόμενων τύπων κουλτούρας και υποκουλτούρας. Θα πρέπει δηλαδή να λειτουργήσει ως διανοητική κλίμακα — ο Γκράμσι θα έλεγε «οργανική ιδεολογία» ή «δημιουργική φιλοσοφία» — ανάδειξης εναλλακτικών σχημάτων αντίληψης, γνώσης και πρακτικής. Εναλλακτικών σχημάτων με την έννοια ότι θα κατευθύνονται κριτικά στους καθιερωμένους τρόπους άσκησης εξουσίας και διαχείρισης των κοινωνικών αντιφάσεων. Εάν θελήσει να αναπτύξει κανείς τις σχέσεις αυτές στα έσχατα όριά τους θα διαπιστώσει ότι η διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την κοινωνική θεωρία δεν έγκειται σε τίποτα λιγότερο από τη διαμόρφωση μιας κριτικής ηθικής. Κι αυτή τελικά είναι η άποψή μας. Ο χαρακτήρας της διαφοράς είναι σε τελευταία ανάλυση κανονιστικός και πολιτικός.

Τόσο η ιδεολογία όσο και η κοινωνική θεωρία κινούνται στο επίπεδο του νοήματος. Αυτό που όμως τις διακρίνει είναι ότι η πρώτη δικαιώνει και αποκρύπτει τις κοινωνικές αντιφάσεις όταν η άλλη συνιστά την κριτική συνειδητοποίηση των αντιφάσεων αυτών. Κι αυτό βέβαια δεν διαπιστώνεται με μια αφυψηλού επιστημονική θετικιστική απόφανση. Ο ειδοποιός χαρακτήρας της ιδεολογίας και της κοινωνικής θεωρίας δεν είναι δεδομένος, δεν υπάρχει εξ ορισμού και εκ των προτέρων. Τα όρια ανάμεσα στις δύο έννοιες μεταβάλλονται διαρκώς ακριβώς γιατί η διαφορά τους, ο εκάστοτε προσδιορισμός τους, είναι σε τελευταία ανάλυση ζήτημα ηθικής, κανονιστικής σύγκρουσης και πρακτικής συνείδησης (Israel, 1971:94). Στην πράξη θα φανεί, αν φανεί, η διαφορά. Αντίθετα,

ως ορίζοντας της πολιτικής επίγνωσης του ατόμου, η ιδεολογία διατυπώνει ανέκαθεν τον επιστημολογικά επικίνδυνο ισχυρισμό ότι αποτελεί την αντικειμενική και απόλυτη αλήθεια. Σήμερα όμως ξέρουμε, ή θα πρέπει να ξέρουμε, ότι αυτό είναι μύθος. Και στο μύθο αυτό δεν θα πρέπει να αντιπαραθέσουμε έναν άλλο, εκείνον δηλαδή της αφηρημένης επίκλησης της Πράξης. Αλήθεια αφεαυτής δεν υπάρχει, κατορθώνεται διαρκώς και επανατίθεται πάντοτε με διαφορετικούς όρους μέσα σε συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες και με συγκεκριμένες ιστορικά πρακτικές. Λειτουργώντας στο επίπεδο του νοήματος, η κοινωνική θεωρία φιλοδοξεί πάνω απ' όλα να υπάρξει ως δύναμη κριτική θεωρία — όχι απαραίτητα με την μορφή της κριτικής θεωρίας της Φραγκφούρτης — που νομιμοποιείται στο βαθμό που δεν απευθύνεται μόνον στους ιερούργους της, τους διανοούμενους, αλλά και στον κοινό άνθρωπο ως δύναμη αυτο-συνείδητο ον και πολιτικό υποκείμενο. Μια δόκιμη λύση των αποριών σχετικά με την ψευδή συνείδηση είναι να την αποσπάσουμε από το πλαίσιο της επιστημολογίας και να την τοποθετήσουμε στην δικαιοδοσία της κοινωνικής θεωρίας. Η κύρια συνέπεια μιας τέτοιας ένταξης είναι ότι η ψευδής συνείδηση δεν αντιπαράκειται πια σε μια κάποια έννοια «αληθούς συνείδησης» η οποία σε κάθε περίπτωση είναι επιστημολογικά και πολιτικά αμφισβητήσιμη. Η ψευδής συνείδηση διακρίνεται τώρα από την «κοινωνική συνείδηση», μια ιστορικά και πολιτισμικά αποτελεσματική συνείδηση που διαμορφώνεται από τα υποκείμενα, τα συγκεκριμένα άτομα, μέσα από τη συμμετοχή τους στους διάφορους κοινωνικούς χώρους και πλαίσια (τάξεις, κινήματα, θεσμούς κ.λπ.). Στο βαθμό που ψευδής συνείδηση είναι η αδιαμεσολάβητη, απροβλημάτιστη και αυθόρμητη συνείδηση του ατόμου, «κοινωνική συνείδηση» είναι η ρητή και κριτικά διαμεσολαβημένη από το ενεργό υποκείμενο καθημερινή εμπειρία, είναι η υπέρβαση του ψευδο-συγκεκριμένου, ο μετασχηματισμός του εαυτού και η υποκειμενική σκοποθέτηση χειραφετητικών προταγμάτων. Επιβάλλεται στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε για άλλη μια φορά ότι δεν υπάρχει μια κάποια «αληθινή συνείδηση» κτήμα ενός προσώπου, μιας θεωρίας, ενός κόμματος, ή μιας ομάδας. Η αλήθεια είναι μια εξαιρετικά σχετική υπόθεση των ανθρώπινων πραγμάτων και δεν αιωρείται κάπου έξω απ' την εκάστοτε κουλτούρα. Έτσι, το ψευδές της ψευδούς συνείδησης δεν μπορεί να κριθεί σύμφωνα με κάποια «αντικειμενικά» ή «επιστημονικά» κριτήρια καθώς η «Αλήθεια» και το «Ψεύδος» υπάρχουν ως τέτοια κατά τρόπο σχετικό, στο πλαίσιο δηλαδή που η κάθε κοινωνία θεσμίζει τόσο το «αληθές» όσο και το εκάστοτε «ψευδές». Το ψευδές της ψευδούς συνείδησης έγκειται μάλλον στην έλλειψη της κριτικής θέσμισης του ορισμού και του επαναπροσδιορισμού της αλήθειας, συνίσταται στη μυστικοποίηση, την υποστασιοποίηση και την πραγματοποίηση των αεικίνητων αντιφατικών κοινωνικών διαδικασιών. Συνίσταται επίσης στην έλλειψη πρακτικής/πολιτικής αποτελεσματικότητας, στη ρήξη της σχέσης ανάμεσα στην πράξη και την αλήθεια, ρήξη που καθιστά την αλήθεια δόγμα και την πράξη κενή νοήματος. Η ψευδής συνείδηση λοιπόν με την έννοια που εδώ χρησιμοποιείται είναι μια βαθύτατα κανονιστική έννοια που η ανάλυσή της αποσκοπεί στο γεφύρωμα του χάσματος ανάμεσα στην άμεση, αδιαμεσολάβητη και απροβλημάτιστη ατομική συνείδηση και σε μια δυναμική κριτική κοινωνική/πολιτική ατομική συνείδηση μέσα στα πλαίσια της ολότητας της κουλτούρας. Κριτική κοινωνική συνείδηση του ατόμου είναι ένας εναλλακτικός τρό-

πος νοηματικής δόμησης των εμπειριών του συλλογικού βίου και της κατ' ιδίαν πηδάλιούχησης των προβλημάτων της καθημερινής ζωής.

Το παραδοσιακό επεξηγηματικό σχήμα «βάση — εποικοδόμημα» υπολείπεται από του να στοιχειοθετεί μια επαρκή θεωρία της συνείδησης καθώς ανάγει όλη τη γνώση σε ιδεολογία κατά τέτοιο τρόπο που τόσο η έννοια της γνώσης όσο και της ιδεολογίας να χάνουν την ιστορική και επιστημολογική τους ιδιογένεια¹. Στην περίπτωση, τώρα, που θα προτιμηθεί το σχήμα «το είναι προσδιορίζει την κοινωνική συνείδηση» στην ανάλυση της ιδεολογίας και της ανθρώπινης συνείδησης, θα πρέπει απαραίτητως να διευκρινίσουμε τον τρόπο που ο «προσδιορισμός» αυτός υφίσταται. Θεωρούμε ότι «προσδιορισμός» στην περίπτωση αυτή νοείται μάλλον ως πολύτροπη διαμεσολάβηση παρά ως μονο-διάστατη εξάρτηση της κοινωνικής συνείδησης από το κοινωνικό είναι. Ως ολική πρακτικο-διανοητική δραστηριότητα του βίου, η συνείδηση συνθέτει και συντίθεται από το κοινωνικό είναι, δεν αποτελεί επιφανόμενο, παράγωγο και εξαλειπτέα διάσταση του κοινωνικού είναι κατά τρόπο που αυτό το τελευταίο θα έμενε ανεπηρέαστο αν εκείνη προς στιγμή ετίθετο στο περιθώριο. Η συνείδηση συνιστά το είναι και το είναι τη συνείδηση και τα δυο μαζί συνθέτουν την κουλτούρα μιας κοινωνίας.

Δεδομένου, τώρα, ότι δεν είναι όλη η γνώση ιδεολογία και ότι η κοινωνική συνείδηση αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του κοινωνικού είναι — όπως το έθεσε ο Μαρξ, η συνείδηση δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά ενσυνείδητη ύπαρξη — θα πρέπει να υπάρχουν ορισμένες μορφές συνείδησης, είδη γνώσης και τύποι ιδεών που δεν αποτελούν κατ' ανάγκη ιδεολογία ή δεν έχουν ιδεολογικό χαρακτήρα. Αυτό βέβαια δεν ισχύει εάν η πρόταση «το κοινωνικό είναι προσδιορίζει την κοινωνική συνείδηση» ερμηνευθεί με τους διχοτομικούς όρους του σχήματος «βάση—εποικοδόμημα» δεδομένου ότι τότε όλα τα είδη γνώσης θα έχαναν την ιδιαιτερότητά τους μέσα στη σύγχυση του «ιδεολογικού εποικοδομήματος». Όλη η γνώση και οι μορφές κοινωνικής συνείδησης θα ανάγο-

1. Το σχήμα «βάση - εποικοδόμημα» οδήγησε πολλές φορές ορισμένους μαρξιστές, όπως τον Lenin, τον Gramsci, τον Goldmann κ.α., να εκλάβουν την ιδεολογία, αλλά συχνά και τον ίδιο το Μαρξισμό, ως κοσμοθεωρία (Weltanschauung) ως σφαιρική κοσμο-άποψη μιας τάξης, κατά προτίμηση βέβαια της εργατικής. Η ιδεολογία χάνει έτσι την εννοιολογική της αυτοτέλεια καλύπτοντας ολόκληρο το φάσμα των πιθανών συνειδησιακών και πολιτισμικών καταστάσεων. Αυτή η άποψη για την ιδεολογία είναι παραπλήσια με την «καθολική ιδεολογία» του Mannheim. Υπ' αυτό όμως το πρίσμα, ως το εν γένει σύνολο ιδεών, απόψεων και τάξεων οι όποιες πιθανές παραλήψεις, τα σφάλματά και οι αλήθειες της προκαθορίζονται από τον ταξικό της φορέα, από την ταξική της αναφορά. Εξού και γίνεται λόγος για το Μαρξισμό ή τον σοσιαλισμό σαν επιστημονική-αληθινή ιδεολογία της εργα-

τικής τάξης. Η ταξική όμως αναφορά δεν είναι δυνατό να αποφασίσει αυτομάτως για την «επιστημολογικότητα» ή όχι μιας ιδεολογίας. Η υπερδιεύρυνση της αρχικής μαρξικής έννοιας — η οποία φυσικά οφείλεται στις πιεστικές θεωρητικοπολιτικές ανάγκες της ηγεσίας του εργατικού κινήματος — είναι βασικά η αιτία για τη διάκριση ανάμεσα σε «αληθινές» και «ψευδείς» ιδεολογίες. Η ιδιαιτερότητα της έννοιας χάθηκε και δεν έγινε κατανοητό ότι για τη μαρξική σύλληψη κάθε ιδεολογία είναι μια μορφή ανεστραμμένης συνείδησης και ότι δεν τίθεται θέμα αντιπαράθεσης ανάμεσα σε διαφορετικές ιδεολογίες οιασδήποτε ταξικής προέλευσης, αλλά ανάμεσα στην εκάστοτε ιδεολογία και την δυνατή κριτική συνείδηση ή και την κριτική κοινωνική θεωρία. Βλ. Larrain (1979: 100-10, 10, 172-5) και Roisin McDonough «Ideology as false consciousness: Lukacs» στο CCSC (1977:33-4).

νταν σε ιδεολογία και σε υποπεριπτώσεις ιδεολογικής διαστρέβλωσης. Εάν το αντανάκλαστικό σχήμα βάση—εποικοδόμημα υιοθετηθεί, τότε ο παραδοσιακός μαρξισμός δεν μπορεί παρά να οδηγηθεί σε αδιέξοδο όσον αφορά τουλάχιστον την ανάλυση της ιδεολογίας. Κι αυτό γιατί εφόσον ταυτίζει την ιδεολογία με την ψευδή συνείδηση απ' την μια μεριά, και ανάγει όλες τις μορφές γνώσης σε ιδεολογία από την άλλη, θα πρέπει να αποδείξει από που τελικά προέρχεται η αλήθεια της θετικής επιστήμης της κοινωνίας στη βάση της οποίας προτίθεται να υπερβεί τα διαστρεβλωτικά όρια της ιδεολογίας και να χειραφετήσει το άτομο. Πώς ξαφνικά ο μαρξ-ισμός αίρεται του ιδεολογικού εποικοδομηματος και αντιπροσωπεύει την αληθή γνώση, ενώ ήδη δέχεται ότι κάθε γνώση είναι ιδεολογική αντανάκλαση της ταξικής βάσης, άρα ψευδής συνείδηση;

Το αδιέξοδο είναι προφανές, και δεν θα θέλαμε εδώ να θυμίσουμε τις κατά καιρούς υπερβατικές λύσεις που έχουν προταθεί και αναφέρονται στην ιστορική αποστολή του προλεταριάτου, την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού, τους διαλεκτικούς νόμους της φύσης και της ιστορίας κοκ. Αυτό που όμως θέλουμε κυρίως να υπογραμμίσουμε είναι ότι οι απορίες του παραδοσιακού μαρξιστικού σχήματος «βάση—εποικοδόμημα» θα πρέπει όχι μόνο να μας οδηγήσουν στη διάκριση ανάμεσα σε ιδεολογία και ψευδή συνείδηση, αλλά και στη διάκριση ανάμεσα σε ιδεολογικές και μη ιδεολογικές μορφές γνώσης. Κι αυτό γιατί αν όλη η γνώση αναγόταν σε ιδεολογική διαστρέβλωση δεν θα μπορούσαμε καν να μιλήσουμε για διαστρέβλωση. Διότι ο χαρακτηρισμός ενός μέρους του ανθρώπινου επιστητού ως παραποιημένης ιδεολογικής γνώσης προϋποθέτει κάτι το οποίο δεν είναι παραποιημένο. Η εγκατάλειψη του σχήματος «βάση—εποικοδόμημα» μας οδηγεί όμως και σε μια άλλη διαπίστωση: στο γεγονός δηλαδή ότι εάν μια οποιαδήποτε θεωρία υποκριθεί ότι στερείται ιδεολογικών διαστάσεων και όψεων τότε αποποιείται αυτομάτως και τη δυνατότητα να καταστεί κριτική θεωρία, αρνείται αυτή την ίδια τη δυνατότητα αυτο-επίγνωσης της. Γίνεται αυτό που υποκρίνεται ότι δεν είναι: ιδεολογία. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό όμως ότι οι κοινωνικές θεωρίες διαμορφώνονται πάντοτε μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά σύμπαν λόγου και κατά συνέπεια φέρνουν μαζί τους υπόρρητες κρίσεις και προκατανοήσεις για τον άνθρωπο, τη φύση, την κοινωνία κ.λπ. Είναι η υπαινικτικότητα των κρίσεων αυτών όσο και ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κοινωνίας που συγκλίνουν ώστε τα όρια μεταξύ κοινωνικής θεωρίας και ιδεολογίας απ' τη μια και ψευδούς συνείδησης και κοινωνικής κριτικής συνείδησης απ' τη άλλη να είναι δυσδιάκριτα και αλληλοαναϊρούμενα. Μελέτη και γνώση της κοινωνίας είναι κοινωνικό φαινόμενο και υπόκειται αναπόφευκτα στις ρυθμίσεις της θέσμισής της.

Δεν ισχύει όμως η ίδια κατάσταση για όλο το φάσμα της ανθρώπινης γνώσης. Αν και παράγεται με κοινωνικό τρόπο, η γνώση δεν κατευθύνεται και δεν αφορά πάντοτε την κοινωνία. Υπάρχουν πολλές περιοχές του ανθρώπινου επιστητού που δεν ασχολούνται με τις αντιφάσεις της κοινωνίας και με προβλήματα πολιτικής εξουσίας και κατά συνέπεια ο προσδιορισμός της ποιότητας της γνώσης αυτής σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία δεν έχει νόημα, εκτός κι αν προσδώσουμε στην τελευταία καθολικές διαστάσεις και την ταυτίσουμε με την εν γένει κατάσταση άγνοιας του ανθρώπινου νου. Τότε όμως εμπλεκόμαστε σ' ένα φαύλο κύκλο γνώσης-άγνοιας, άγνοιας-γνώσης που σε τε-

λευταία ανάλυση και αυταπόδεικτος είναι αλλά και τίποτα δεν μας λείπει ως προς την ιδιαιτερότητα της έννοιας της ιδεολογίας. Είναι φυσικό λοιπόν να υπάρχουν μορφές γνώσης που δεν είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα ιδεολογικής παραμόρφωσης ή διαστρέβλωσης. Παρόμοια, όλες οι περιπτώσεις πλανημένης ατομικής συνείδησης δεν συνιστούν ψευδή συνείδηση. Ανάμεσα στην ψευδή και την κοινωνική κριτική συνείδηση, λοιπόν, θα μπορούσε κάλλιστα να υποθέσει κανείς ότι υπάρχει και μια άλλη μορφή συνείδησης που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «εσφαλμένη συνείδηση» (mendacious consciousness) η πλάνη της οποίας δεν οφείλεται σε ιδεολογική διαστρέβλωση. Έτσι, σε αντιδιαστολή με την αβάσιμη εξηγηματική άποψη του «ιδεολογικού εποικοδομηματος» και παρακολουθώντας τη σκέψη του Lorge Larrain θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για *ιδεατικό εποικοδόμημα* (ideational superstructure) ως ένα δομημένο σώμα ιδεών, σκέψεων και γνώσης που δεν είναι κατ' ανάγκη ιδεολογία ή ιδεολογικό. Σύμφωνα με τον Larrain.

«η ιδεολογία είναι ένα περιορισμένο είδος διαστρέβλωσης το οποίο δεν εξαντλεί το φάσμα των πιθανών σφαλμάτων της συνείδησης. Η σχέση ανάμεσα στην ιδεολογική και τη μη-ιδεολογική συνείδηση δεν μπορεί να εκληφθεί απλώς ως σχέση αληθούς-ψευδούς. Η μη-ιδεολογική συνείδηση μπορεί κάλλιστα να εμπεριέχει σφάλμα για λόγους όμως διαφορετικούς από την απόκρυψη των αντιφάσεων που απορρέουν απ' τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης» (1979: 45, 48, 76-7).

Η ιδεολογία δεν προσφέρεται ως η κατάλληλη εξήγηση των πιθανών πηγών και αιτίων για λάθη και πλάνες στις μορφές εκείνες της γνώσης που εντάσσονται στο ιδεατικό εποικοδόμημα. Και δεν προσφέρεται φυσικά αν τη χρησιμοποιήσουμε με την ακριβή της ιστορική και επιστημολογική σημασία. Εάν όμως τη χρησιμοποιήσουμε ως ένα ευρύ εξηγηματικό πλαίσιο, εάν δεν τηρήσουμε τους όρους της ιδιαιτερότητάς της τότε δεν θα κάνουμε τίποτε άλλο παρά να προσθέσουμε στην περιβάλλουσα ασάφεια των θεωρητικών μας συζητήσεων άλλη μία παρανόηση. Υπάρχουν πολλές αιτίες για λάθη, σφάλματα και πλάνες που δεν έχουν ιδεολογικό χαρακτήρα ή που πολύ λίγο μόνον σχετίζονται με την ιδεολογία. Υπάρχουν σφάλματα που δεν οφείλονται στην ιδεολογία ακριβώς γιατί η ιδιαιτερότητα του ιδεολογικού σφάλματος έγκειται στην συγχάλυση των κοινωνικών αντιφάσεων και η μόνη «αλήθεια» που θα μπορούσε να επανορθώσει τέτοιου είδους σφάλματα είναι είτε μια πρακτικοπολιτική «διαγραφή» είτε αυτή η ίδια η υπέρβαση των κοινωνικών αντιφάσεων.